

Nijolė LINKEVIČIENĖ

*Vilniaus universitetas***INTONACIJOS ŽYMĖJIMAS ALEKSO GIRDENIO
TRANSKRIBUOTUOSE TEKSTUOSE**

Nemažą savo gyvenimo dalį A. Girdenis yra atidavęs tarminiams šnekamosios kalbos tekstams kaupti – jo asmeninį archyvą sudaro 33 dideli tomai (per 400 autorinių lankų) iš magnetofono juostų iššifruotų žemaičių ploto gyvosios kalbos pavyzdžių¹. A. Girdenis tekstus užrašė modifikuota tradicine kopenhagine (J. Gerulio lietuvių tarmėms pritaikyta) fonetine rašyba. Papildyta ši transkripcija buvo dviem naujais dalykais: įvesti pagrindinių intonacijos kontūrų ženklai, rašomi po kiekvienos sintagmos centrinio žodžio, ir fiksuojamos kitos klausa suvokiamos garsų variacijos. Surinkta medžiaga pasitarnavo (ir pasitarnavo) reikšmingiems fonologiniams, morfonologiniams, morfologiniams, sintaksiniais tyrimams, kuriuos atliko tiek pats mokslininkas, tiek jo vadovaujami jaunesni tyrėjai. Šiuo straipsniu siekiama atkreipti dėmesį į dar vieną transkribuotuose tekstuose užfiksuotą šnekamosios kalbos ypatybę – intonaciją. Tokiu aspektu tarminiai tekstai yra beveik netyrinėti.

Intonacijos sąvoka ir grafinė jos išraiška

Intonacijos sąvoką yra apibrėžęs pats A. Girdenis: „Intonacija – garsinių priemonių kompleksas, apiforminantis šnekamosios kalbos sakinį, arba frazę“ (1999, 259). Jo nuomone, intonaciją sudaro:

- 1) sintagmos (kalbėjimo takto) kirtis (kartais vadinamas loginiu kirčiu);
- 2) kadencija (tono ir/arba balso stiprumo kritimas sintagmoje);
- 3) antikadencija (tono ir/arba balso stiprumo kilimas sintagmoje);
- 4) ribinė ir neribinė pauzė;
- 5) bendras tonas ir tembro paaukštinimas arba pažeminimas;
- 6) kalbėjimo tempas ir kt.

Savaime suprantama, ne visus išvardytus sakininės kalbos intonacijos požymius įmanoma perteikti rašto kalba, nors A. Girdenis, rengdamas spaudai tarminių tekstų knygą „Taip šneka tirkšliškiai“ (1996), nurodo, kad „fiksuojamos visos klausa suvokiamos garsų variacijos, kurioms tik įmanoma pa-

¹ Visas rankraštinų tarminių tekstų fondas pateikiamas A. Girdenio bibliografinėje rodyklėje (žr. Griškevičienė, Petrauskienė, Barabanovaitė 1994).

rinkti grafinį ženklą ir kurios nėra absoliučiai unikalios, nepasiduodančios jokiems apibendrinimams“. Taigi transkribuotuose tekstuose nežymimas kalbėjimo tempas, bendras tono ir tembro paaukštinimas arba pažeminimas ir pan. Ne visur nurodomas sintagmos kirtis (žymimas ′), pvz.: *tus*[↑] *dabar* ′*prastesnius*↑[paršelius] *pardeviau* / *po septyniuoleka*↓ *rubliu*; *to posė*↑ ′*bova parližavė*↓; *jė*↑ ′*jė*↓ / *kompanėjė* ↓² (Trk.), o knygoje „Taip šneka tirkšliškiai“ tokio sintagmos kirčio žymėjimo apskritai atsisakyta ir nurodoma tik centrinio sintagmos žodžio kadencija ir antikadencija³ bei jų variantai (pvz., kylanti–krintanti ir krintanti–kylanti intonacija), padedantys atkurti pagrindines sakininės kalbos intonemas, kurios tiesiogiai susijusios su aktualiąja pasakymo skaida, arba funkcinę perspektyvą. Kylanti intonacija (antikadencija) žymima ženklų ↑, o krintanti (kadencija) – ženklų ↓. Nuosekliai tekstuose žymimos ribinės (A. Girdenio vad. terminalinės, baigiamosios) (grafinis ženklas //) ir neribinės (neterminalinės) (grafinis ženklas /) pauzės, padedančios nustatyti sintagmų ribas⁴.

Taigi svarbiausia intonacijos funkcija A. Girdenis laiko aktualiosios skaidos (funkcinės perspektyvos) raišką. Be šios funkcijos, intonacija gali reikšti frazės loginę sklaidą (pvz., skirti veiksnio ar aplinkybių grupes nuo tarinio grupių, vienaarūšės sakinio dalis nuo nevienarūšių ir pan.), atlikti apeliacinę, fonosemantinę funkciją, reikšti emocijas, skatinimą ir kt.

Intonuotų kalbos dalių tyrimas

Tyrimas atliktas remiantis A. Girdenio užrašytais tekštais iš trijų skirtingų šiaurės žemaičių arealų zonų – Endriejavo (1974), Alsėdžių (1972–1974) ir Tirkšlių (1972) apylinkių. Tiriamosios medžiagos apimtis – 180 tūkst. žodžių pavartojimų (po 60 tūkst. iš kiekvienos zonos)⁵. Tekstų tematika bei pobūdis įvairūs – dialogai, tarpais ypač ekspresyvūs (kaip teigė A. Girdenis, „nuo egzistencinio pobūdžio apmąstymų iki nuožmiausių žodinių dvikovų“ (Girdenis 1996, 8)), padavimai, legendos, nutikimai, buitiniai pasakojimai, atsiminimai. Šiame tyrime kokybinės analizės metodu aptariami statistiniai

² Straipsnyje pavyzdžiai pateikiami labai supaprastinta fonetine transkripcija dėl techninių sumetimų, nes fonetikos dalykai šiam tyrimui nėra svarbūs.

³ Šiuos terminus vartojo čekų lingvistas Františekas Danešas (plačiau žr. Daneš 1957, 131–138).

⁴ Transkribuotuose tekstuose vartojama ir kitų grafinių intonacijos ženklų, pavyzdžiui, intonacijos tąsumui, staigiam tono šuoliui aukštyn arba žemyn, kalbos srauto pertrūkiui, netikėtam intonacijos posūkiui ir pan. žymėti (plačiau žr. Girdenis 1996, 9).

⁵ Tyrimo metodiką plačiau žr. Linkevičienė 1993, 7.

duomenys, sukaupti rašant disertaciją „Šiaurės žemaičių morfologijos statistinė struktūra ir jos santykis su intonacija“ (1993).

Šiame tyrime apsiribota pačių ryškiausių kylančios ir krintančios intonacijos požymių analize, todėl kylančios–krintančios intonacijos variantai (straipsnyje žymimi ženklų $\uparrow\downarrow$) priskiriami kadencijai, o krintančios–kylančios (žymimi ženklų $\downarrow\uparrow$) – antikadencijai. Manyta, kad, tarkim, kylančios ir krintančios intonacijos raiška viename ir tame pačiame žodyje gali reikšti jo skiemenių, o ne viso žodžio požymį, pvz.: *je nepalesi / žėnuok bus bluoga $\uparrow\downarrow$* (Trk.); *no ta kap $\downarrow\uparrow$ su to avė?* (Trk.). Intonuotame žodyje *bluoga $\uparrow\downarrow$* pirmasis skiemuo tariamas su kylančia intonacija, o antrasis – su krintančia (abu skiemenis kirčiuoti – kairiniu ir riestiniu). Pasitaiko atvejų, kai kylanti–krintanti intonacija žymima ir skiemens viduje, pvz.: *negėrts \uparrow fu $i\uparrow\downarrow$* (Trk.).

Atlikta kiekybinė analizė parodė, kad šiaurės žemaičių tekstuose intonuojama 43,3 proc. visų žodžių pavartojimų. Suskirsčius juos kalbos dalimis paaiškėjo, kad intonuotų kalbos dalių skaičius tekste tiesiog proporcingas vartojimo dažniui (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Kalbos dalių kiekybės santykiai tekstuose

Kalbos dalis	Bendrasis dažnis (%)	Intonuotų žodžių dažnis (%)
Veiksmažodis	28,1	35,7
Daiktavardis	19,0	30,2
Įvardis	16,5	10,1
Prieveiksmis	10,0	10,1
Dalelytė	10,2	4,4
Būdvardis	2,3	3,4
Skaitvardis	1,9	2,6
Prielinksnis	4,2	1,5
Jaustukas	0,9	1,2
Jungtukas	6,8	0,6
Ištiktukas	0,1	0,2
Iš viso	100,0	100,0

Kaip matyti iš lentelės, veiksmažodžių ir daiktavardžių – dažniausių kalbos dalių – ir intonuotų randama dažniausiai, o jaustukų ir ištiktukų – retųjų žodžių klasių – lyginamasis svoris tarp intonaciškai akcentuotų kalbos dalių mažiausias. Išimtį čia sudaro tik jungtukas ir dalelytė, kurie, nepaisant palyginti dažno vartojimo, intonuojami gana retai. Atlikus atskirų šnektų (Alsė-

džių, Endriejavo, Tirkšlių) tyrimus nustatyta, kad šnektos ypatybės ar teksto tematika reikšmingos įtakos kiekybinei charakteristikai neturi.

Pirmoje lentelėje pateikti duomenys nerodo konkrečios kalbos dalies dažnio santykio su intonacija. Apskaičiavus, kokia dalis visų konkrečios kalbos dalies žodžių intonuojama, paaiškėjo, kad ne visada dažniau intonaciškai pabrėžiama ta kalbos dalis, kuri tekste dažnesnė (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. **Intonuotų kalbos dalių santykinis dažnis**

Kalbos dalys	Intonuota (%)	Neintonuota (%)
Ištiktukas	72,7	27,3
Daiktavardis	68,8	31,2
Būdvardis	65,3	34,7
Skaitvardis	60,8	39,2
Veiksmažodis	55,0	45,0
Jaustukas	53,9	46,1
Prieveiksmis	43,7	56,3
Įvardis	26,4	73,6
Dalelytė	18,8	81,2
Prielinksnis	15,5	84,5
Jungtukas	4,1	95,9

Kaip matome, dažniausiai intonuojamas ištiktukas (72,7 proc. visų pavartojimų). Pvz.: *trėikš*↑*i kramė* / *i mauk nomėi*↓ (Trk.); *pukš*↑ / *ė nušava*↓ (End.); *ta(s)[žmogelis] sau šmukš* ↑ / *tor* ↑*liodininka* ↑ (End.). Ištiktuko akcentavimo reikalauja pati jo prigimtis – neintonuotas jis dažniausiai netenka prasmės.

Daiktavardis intonuojamas reikšmingai dažniau negu veiksmažodis, nors pastarojo bendrasis dažnumas tekstuose žymiai didesnis. Tai galima paaiškinti daiktavardžio daugiafunkciškumu tekste. Pavyzdžiui: *vo aš*↑*klampiejo*↓*kiaura* / *kuožna dėina*↑*i tirkšlius*↓ / *piests*↓ // *nu rit(a)*↑*i vakar(a)*↓// *vėsa žėima*↑ / *ramonts*↓*ein* / *tirkšlius(ė)* ↓ // *snėiga*↑*pusnina*↑ / *li(g) kakla* ↓ (Trk.). Šiame pavyzdyje intonuoti daiktavardžiai atlieka ne tik pirmines savo funkcijas, bet vartojami ir aplinkybėms reikšti.

Būdvardžiai, nors vartojami palyginti retai, intonaciškai gana dažnai pabrėžiami – tiek atliekantys atributinę, tiek predikatinę funkciją, pvz.: *gerų* ↑ *tepalų* / *beveik nier* ↓ (End.); *anam plauką* ↑ *rauduonė*↓ // *nudažės* ↓*i* (Trk.). Daugiau kaip pusė visų skaitvardžių (beje, jų vartojimas labai priklauso nuo tekstų tematikos) taip pat intonuoti, dažniau susiję su naujos informacijos pateikimu, pvz.: *vėina* ↓ *dėina pijuoks* / *jug ne vėsa laika* (Trk.). Tačiau pasitaikė

nemažai atvejų, kai intonuojamas ne skaitvardis, o šalia esantis daiktavardis, pvz.: *kėik ana [karvė] sena* ↓ *i // sakau i* ↑ / *deviniu vėršiu* ↓; *anėi če tris kartus* ↓ *bova / to dėina* ↓; Neintonuoti skaitvardžiai dažniausiai vartojami ir sustabarėjusiuose junginiuose (*musi bova nusėplanavusi / tu dar(ba) padėrptė* ↑ / *ir eitė* ↑ ↓ *po šimta velniu* ↓ (Trk.)).

Daugiau negu pusė (53,9 proc.) jaustukų taip pat žymimi intonacijos ženklais. Dažniausiai akcentuojami pirminiai jaustukai (*ana ir unt mūsa ipikusi* ↓ / *ka ui* ↓; *ak* ↑ *to žalti* ↓ (Trk.)), o jaustukais virtę daiktavardžių vardininkai ir šauksmininkai gali būti ir neintonuoti (*daba matau / vėsa tava teisibė* ↓ *žalti; kas anu vels prisoka* ↓ / *tu barauski* ↓ *ana* (Trk.)).

Retai intonuojamų kalbos dalių grupę sudaro tarnybinės kalbos dalys – jungtukai, prielinksniai, dalelytės – ir dėl neapibrėžtos reikšmės joms priskiriamas įvardis. Intonuotų įvardžių ypač mažai dialoguose, kur jais nurodomi komunikacijos akto dalyviai. Suprantama, kad tokie įvardžiai negali būti informatyvūs, nes informacijos krūviu jie dalijasi su veiksmožodžiais (pvz.: *padiek* ↑ *to mona vaka; no kuokė pričino* ↑ *to daba išėini* ↑ *nu buobas?* (Trk.)). Prielinksniai intonuotoje pozicijoje atsiduria dėl tarnei būdingo kirčio atitraukimo, tapę proklitikais arba enklitikais (Pabrėža 1984, 49), pvz.: *krėtau krėtau* ↑ *nu* ↑ *vėinuo(s) šakuos / ont* ↑ *ontruos* (Als.); *karts pu* ↑ *litaus priš pagada* ↓ *tėi atšvaita pasiruoda* (End.). Retai pasitaikantys intonuoti jungtukai gali jungti tiek vienarūšes sakinio dalis, tiek sudėtinio sakinio dėmenis. Itin ryškiai intonuojamas jungtukas, kai yra akivaizdi priešprieša, pvz.: *ons* [paukštėlis] *i* ↑ *tuoks maž^{is} kap voželis* ↑ / *bet* ↑ *ne voželis* (End.). Sudėtinuose sakiniuose intonuotas jungtukas gali atsirasti dėl to, kad pasakymas kuriamas pačiu kalbėjimo momentu ir adresantas ieško tinkamos raiškos formos, pvz.: *kad* ↑ *aš / i po biškieli* ↑ *gieriau / mėršto* ↑ *žemien* ↓ (Trk.); *no ka* ↑ *aš nu anuo išėjau* ↑ / *ta(s) žmuogos matė* ↓ (Trk.); *jau unt mienėšė rats* ↑ / *ta žėnuok* ↑ / *kad* ↑ *jau ė bus* ↓ [lietaus] (End.). Be to, tai gali būti individuali intonacijos raiška.

Taigi atliktas tyrimas parodė, kad dažniausiai intonuojamos nominatyvinės ir emocinės ekspresinės kalbos dalys, atliekančios informatyviųjų teksto elementų vaidmenį (visos jos, išskyrus prievėiksmį, daugiau kaip 50 proc. intonuotos), o nenominatyvinės intonuojamos rečiau ir sintagmoje gauna kirtį sporadiškai.

Kadencijos ir antikadencijos žymėjimas

A. Girdenio užrašytuose tekstuose frazė skaidoma į kelis savarankiškus intonacinius vienetus – sintagmas (plg. KTŽ 1990, 183), viena nuo kitos skiriamas ribinėmis ir neribinėmis pauzėmis. Paprastai kiekvienoje sintagmoje yra žodis, kuris tariamas su išskirtine intonacija, labiau akcentuojamas, todėl va-

dinamas sintagmos centru (Girdenis 1996, 8), pvz.: *bova* ↑ / *pliuoterė dvars* ↓ *tuoks didelis* // *tuo dvara žemie* ↑ / *bova tuokiun mažu muzikieliu* ↓ (Als.). (Beje, pasitaiko sintagmų, kurios neturi intonuoto žodžio, pvz.: *sekmadieni* / *ju(g) kuožno(s) sau* ↓ *dėrb* (Als.); *daba* ↑ *saka isėtaisė* ↑ / *gunkelie(s) sėdietė* (Trk.). Gali būti, kad intonacija čia tiesiog nepažymėta, nes visiškai įmanomos ir tokios sintagmos: *sekmadieni* ↑ / *ju(g) kuožno(s) sau* ↓ *dėrb*; *daba* ↑ *saka isėtaisė* ↑ / *gunkelie(s) sėdietė*). Centrinis sintagmos žodis žymimas kylančia arba krintančia rodykle (arba jų variantais). Atlikus statistinį tyrimą nustatyta, kad kadencijos pozicijoje vartojama 41,87 proc. visų intonuotų žodžių, o antikadencijos – 58,13 proc. Retesnę kadencinių žodžių vartojimą galėjo nulemti pagrindinė kadencijos funkcija – paryškinti reimą, t. y. svarbiausią, aktualesnę informaciją, paprastai tenkančią vienam kuriam nors žodžiui frazėje. Kadencinį žodį gali lydėti viena arba kelios teminės sintagmos, tariamos su kylančia intonacija (antikadencija), pvz.: *mama bova nupėrkusi* ↑ / *pasiudėnusi* ↑ [užvalkalq] *tau* / *i pasuoga* ↓ (Trk.). Ypač tai būdinga pasakojamojo pobūdžio tekstams, kur mintis dėstoma nuosekliai, aiškiai, neskubant, pvz.: *jė to baparėisi* ↑ / *gyvs* ↑ / *pasakyk žmuona* ↑ / *kad yr gunkuosė* ↑ *po grindun* ↑ / *poudielis* ↓ (Als.). Kai reimą sudaro vienerūšės sakinio dalys, kadencinis yra tik paskutinis žodis, o kiti – antikadenciniai, pvz.: *jug bluogiause valgė* ↑ / *bluogiause dėviejė* ↑ / *batelius nešies uncėkabėnė un pečiun* / *i bažnyčė* ↑ / *pri švėntuoriaus* ↑ *apavė* ↑ / *jug su droskelė valgė* ↓ (Als.).

Ištyrus kadencinius ir antikadencinius žodžius pagal kalbos dalis paaiškėjo, kad ryškiausiai intonaciškai pabrėžiamos emocinės ekspresinės kalbos dalys intonuojamos skirtingai: jaustukai gerokai dažnesni (68,9 proc. visų intonuotų jaustukų) kadencijos pozicijoje, o ištiktukai – antikadencijos (57,1 proc. visų intonuotų ištiktukų) (žr. 3 lentelę). Tais atvejais, kai ištiktuku žymimą veiksmažodį kartuoja veiksmažodis, jis vartojamas frazės pabaigoje ir tariamas žemėjančia intonacija, o ištiktukas – aukštėjančia, pvz.: *aš čiopt* ↑ / *ė sugavau* ↓ (Als.); *vuot pukš* ↑ / *ė nušava* ↓ (End.). Jei frazėje veiksmažodžio nėra, ištiktukas yra kadencinis, pvz.: *kėta karta sėlkėnė koskelė* ↑ / *kaveckienė apsirėša* ↑ / *tirkšliusė* ↑ *savėi žipt* ↓ *žemien buoba* (Trk.). Jaustukai veiksmažodžio formomis nekartojami, dažnai vieni patys sudaro kadencinę sintagmą, pvz.: *ujujui* ↓ // *jug vieži* ↑ *nažėna* ↓ *a turi* / *a neturi* (End.); *geru dėinu* ↓ *parvešk mama* // *ačio* ↓ (Trk.). Sudėtinių jaustukų pradžia tariama su kylančia intonacija, o pabaiga – su krintančia, pvz.: *a(š) šauko* ↑ / *jėzus* ↑ *marijė* ↓ *ratavuokėt* ↑... (Trk.).

Nominatyvinės kalbos dalys kadencijos pozicijoje gerokai retesnės negu antikadencijos (vidutinis dažnis atitinkamai 39,3 ir 60,7 proc.). Dažniausiai kadenciniai yra būdvardžiai (45,8 proc. visų intonuotų būdvardžių), nors

3 lentelė. Kadencijos ir antikadencijos santykinis dažnis

Kalbos dalys	Kadencija (%)	Antikadencija (%)
Jaustukas	68,9	31,1
Dalelytė	54,5	45,5
Būdvardis	45,8	54,2
Veiksmažodis	44,5	55,5
Ištiktukas	42,9	57,1
Daiktavardis	41,8	58,2
Prieveiksmis	37,2	62,8
Prielinksnis	35,6	64,4
Skaitvardis	34,0	66,0
Įvardis	32,2	67,8
Jungtukas	13,6	86,4

bendras būdvardžių dažnumas tekste tik 2,3 proc. (žr. 1 lentelę). Krintančia intonacija paprastai tariami vardažodinio tarinio funkciją atliekantys būdvardžiai, pvz.: *mona sūnos* ↑ *dėdle dik(s)* ↓ *saka i* (Trk.); *saulė* ↑ *balta* ↓ *priš litu* (End.); *vo ta alga* ↑ *maža* ↓ (Als.). Atributiniai būdvardžiai kadencijos pozicijoje reti, dažniau pasitaiko dialoginėse sintagmose, pvz.: *mona tievelis* ↑ *bova daktars* ↓ // *didilis* ↓ *daktars* (End.). Palyginti dažni kadenciniai veiksmažodžiai ir daiktavardžiai (atitinkamai 44,5 ir 41,8 proc. visų intonuotų formų), atliekantys svarbiausias sintaksines funkcijas, rečiau – kadenciniai įvardžiai (32,2 proc.), tik sąlygiškai priskiriami nominatyvinėms kalbos dalims. Kadencijos pozicijoje dažniau atsiduria asmeniniai įvardžiai *aš*, *tu*, *jis (uns)*, *mes* ir sangražinis *savęs*, pvz.: *ateisio ir aš* ↓ / *nebijuok* ↓; *tau* ↓ *rek pripėrstė*; *aš pabiegau* ↑ / *ir uns* ↓ *pabiega*; *givuole* ↑ *bepalėks / i mes* ↓; *ka to savės* ↓ *nemata* (Trk.) Retesni atvejai, kai intonuojami neapibrėžiamieji įvardžiai, pvz.: *ka virs* ↑ *mėrė* ↑ / *apsižanėjė* ↑ *kėta* ↓; *vėsé* ↓ *tu gal padėrptė*; *ta kalba ne šiuoki* ↑ / *ne tuoki* ↓ (Trk.). Daiktavardžiai, atliekantys kreipinio funkciją, dažniausiai yra kadenciniai, pvz.: *danutelė* ↓ / *aš atvažiavau* ↑ / *rusu kningas* ↓ (Trk.).

Nenominatyvinių kalbos dalių grupėje dažniausios kadencinės dalelytės – jos sudaro daugiau kaip pusę (54,5 proc.) visų intonuotų dalelyčių. Visada su krintančia intonacija vartojamos neigiamosios ir tvirtinamosios dalelytės *ne*, *jie*, *jė*, *nojė*, pvz.: *paleida* ↑ / *pol* ↑ *vėršou / viel* ↓ // *jė jė* ↓; parodomosios *štai* (*šėta*), *va* (*vo*, *vot*), pvz.: *šėta* ↓ *viedros* // *šėta* ↓ *vėins viedros / va* ↓ // *vo* ↓ *viedrielis* // *no vot* ↓ // *geriaus' viedrieli* ↓ *turi* (Trk.). Dialoginėje kalboje dalelytėmis gali būti perteikiama svarbi informacija arba palaikomas pokalbis. Kadenciniai prielinksniai ir jungtukai retesni – jie paryškina kadencijos pozicijoje vartojamus daiktavardžius ar veiksmažodžius, pvz.: *pri* ↓ *giminies bau išvažiavusi* (End.); *laikies* ↑ / *laikies* ↑ / *ė* ↓ *prispruoga* (Trk.).

Nors bendrieji skaičiavimai rodo, kad kadencinių vienetų šnekoje yra mažiau negu antikadencinių, vis dėlto reikia pasakyti, kad tai iš dalies priklauso ir nuo teksto pobūdžio. Įdomumo dėlei iš Tirkšlių šnektos ekspresyvių dialogų atsitiktine tvarka buvo pasirinkti 5 puslapiai ir suskaičiuoti žodžiai su kylančia ir krintančia intonacija. Paaiškėjo, kad vidutiniškai puslapyje yra 18 antikadencinių ir 30 kadencinių žodžių. Tai lemia dialogo specifinės ypatybės – trumpos, dažniausiai vienos dviejų sintagmų, reminės frazės, pvz.: *labas* ↓ *juzelė* // *ka to* ↓ *acigavusi* // *jė* ↓ / *sentė* ↓ *pradieju*; *tuoks niavala ir* ↑ / *tas anuos virs* ↓ // *anam plauka* ↑ *rauduonė* ↓ // *nudažės* ↓ / *nebie* ↓ *rauduonė* // *mergininks* ↓ *bjauribė tuoks* // *bet anodo* ↑ *given* ↓ *sau* (Trk.).

Preliminariai patyrinėjus sintagmų struktūrą matyti, kad konstatuojamosios frazės, kaip ir bendrinėje kalboje, dažniausiai baigiamos kadencine sintagma, kurioje intonuojamas paskutinis žodis (rema). Ypač tai būdinga pasakojimui, pvz.: *i vakarieli* ↑ / *liubam eitė* ↑ / *su bruolio* ↓ (Trk.); *aš lendu par tus kuitius* ↑ [*krūmokšnius*] / *ė matau* ↑ / *kad et* / *žmuogos* ↓ (End.); *už geresni laikruodi* ↑ / *mukiejė* ↑ / *pinkiuolėk šešiuolėk duolieriu* ↓ (End.). Pasitaiko atvejų, kai po remos dar priduriami vienas ar keli informacijos atžvilgiu ne tokie reikšmingi, todėl neintonuoti žodžiai, pvz.: *vedo vėinodo tèn palėkuov* ↓ *un to mašėno*; *bet jau* ↑ *i* / *supovės* ↓ *uns* [*šienas*] (Trk.). Jei tema kartojama frazės pabaigoje, ji taip pat yra kadencinė, pvz.: *vėsa liu(b) pavirinsi* ↓ / *i tam paršeliou* ↓ *atodous*¹ / *tu pėin*^a ↓ (Trk.). Dialoguose, kuriems būdinga vadinamoji subjektyvioji žodžių tvarka, rema ir, suprantama, intonacinė kadencija labai dažnai būna sintagmos pradžioje arba viduryje, pvz.: *erlėckis* ↓ *jug isiskirė*; *par atlaidus* ↓ *bovau* [*Užlieknėje*]; *niė vėinam nedoudi ramybės* ↓ *kap žaltis* // *ka tik to* ↓ *doudi* // *to* ↓ *doudi* // *ta geruoji* ↓ *doudi* // *tas maluonės* ↓ *vėsas* // *tuos maluonės* ↑ / *iš tavės* ↓ *čė grina* (Trk.).

Nors kadenciniu žodžiu daugiausiai akcentuojama nauja informacija, vis dėlto jos negalima tapatinti su rema. Pasitaiko atvejų, kai kadenciniai žodžiai tiesiog fiksuoja frazės pabaigą, pvz.: *ku an tèn paini^oojės* ↑ / *su ta(s) šniūras* ↓ *tèn* (Trk.). Šiame pavyzdyje kadencinio daiktavardžio *šniūras* ↓ aplinka – įvardiniai žodžiai *ta(s)*, *tèn* – akivaizdžiai rodo, kad sintagmoje kalbama apie jau žinomus dalykus. Frazės pabaiga gali būti fiksuojama ir neapibrėžiamaisiais įvardžiais, prieviksiimais, pvz.: *pėins* / *bova* ↑ *mielėns* / *i vėskas* ↓; *mėslėjo* ↑ *ne aš given(sio)* ↑ *su tavim* / *ne nieka* ↓; *vo aš* ↑ *anuo* / *bijuoju* ↓ // *bijuoja(u)* ↑ *velnė* / *vėstėik* ↓ (Trk.). Nedialoginėje kalboje kadencinė sintagma gali pasitaikyti frazės viduryje, tačiau pabaigoje ji pakartojama, nors ir ne taip ryškiai, pvz.: *no i matitumi* / *gėrdam* ↓ *acigolė* / *ka tas botkos* ↑ / *pasakuo* ↓ (Trk.).

Antikadencinės sintagmos, kaip jau minėta, žymimos dažniau, jų vienoje frazėje gali būti keletas. Manytina, kad jos atlieka pasakymo organizuojamąjį vaidmenį – skirsto frazę mažesniais prasminiais vienetais ir rodo jos nebaigtumą (frazės dažniausiai baigiamos kadencija), pvz.: *ons pri longa dar parejē* ↑ / *paveiziejē* ↑ / *tēn vēsē kriuoκ* ↑ / *šauk* ↑ / *cip* ↑ / *žmuogo* ↑ / *užmoša* ↓ (Trk.). Tokia gramatinė intonacija skiriami sudėtiniai sujungiamieji (*noma pastatys* ↑ / *i turiesi* ↑ / *luocna kvatera* ↑ (Trk.)) ir prijungiamieji (*kamē dērba* ↑ [*Olga*] / *tēn i tebdērb* ↓ (Trk.)) dėmenys, vienaarūšės sakinio dalys (*tujau pakabēna* ↑ *iš kerties* [*voratinklį*] / *uždiejē* ↑ [*ant žaizdos*] / *užviniuojē* ↑ / *ē sveka* ↑ / *ē gera* ↓ (End.)), sudėtinių sakinio dalių elementai (*gražos* ↑ *tas peilielis* / *nie* ↑ *surudiejēs* ↓; *ons* ↑ *yr* / *dēdēle gers* ↑ *žmuogos* ↓ (Trk.)).

Kita antikadencinių sintagmų funkcija – perteikti pasakymo temą, pvz.: *karviu* ↑ *bova* / *dvėdešimtē šešēs* ↓ *mēlžamas* (Als.); *priš litu* ↑ *tad anuos* / *blezdingas* ↑ *tuos* / *laksta tēik* ↑ / *kad naklausk* ↓ (End.); *tēi* ↑ / *daukonta* ↑ / *atvažiou tonke* ↓; *i tēi* ↑ / *katrēi jau inžiniere* ↑ / *i tēi* ↓ *atvažiou* [*pasiimti kiaušinių*] (Trk.). Temą pabrėžiantys kataforiniai įvardžiai (*anuos*, *tēi*) gali būti kadenciniai, antikadenciniai arba apskritai neintonuoti.

A. Girdenio transkribuoti tekstai rodo, kad šiaurės žemaičių intonacija iš esmės atitinka bendruosius kalbos intonavimo principus – temos ir remos skyrimą, gramatinę intonavimą (Цеплитис 1974, 203–210; Kundrotas 2004, 13–19), tačiau aptikta ir individualių dalykų, nes tos pačios žodinės sudėties ir kalbinės aplinkos sintagmos skirtingų kalbėtojų gali būti intonuojamos skirtingai. Tai aiškiai rodo pastoviųjų žodžių junginių (frazelogizmų) intonavimas, pvz.: *lei velne* ↓ *anu atem* ir *lei velne anu atem* ↓; *ons bo(va)* ↑ *vēsteik* / *velniu prijiedēs* ↓ ir *ana bova* ↑ *velniu* ↓ *prijiedusi* (Trk.). Kalbėtojo individualumas matyti ir kitose sintagmose: *aš* ↑ *nežēnau* ↓ (: *aš nežēnau* ↓); *musi nepjauts* ↓ [*šienas*] *tebie* // *nupjauts* ↓ / *i sukriauts* ↓ (: *musi nepjauts* ↓ [*šienas*] *tebie* // *nupjauts* ↑ / *i sukriauts* ↓) (Trk.). Individualų intonavimą (ar transkribuotojo klaidą?) rodo ir toks sintagmų skyrimas bei intonavimas: *daba tēik i palēkēs* ↑ / *darpštos* ↑ [*Puplauskis*] / *tēik* ↑ *storaunos* ↓ (Trk.). Šiame pavyzdyje neįprastai atrodo sudėtinio tarinio *yra palikęs darbštus* skaidymas į atskiras sintagmas ir antikadencijų žymėjimas prie abiejų tarinio komponentų. Visiškai įmanomas būtų ir toks pasakymas: *daba tēik i palēkēs darpštos* ↑ / *tēik* ↑ *storaunos* ↓. Reikia pasakyti, kad rakaštiniai A. Girdenio transkribuoti tekstai šiek tiek skiriasi nuo publikuotųjų (omenyje turima knyga su lingvistiniais komentarais „Taip šneka tirkšliškiai“), nors pats autorius įvadinėse pastabose yra nurodęs, kad tekstų redagavimo vengta – „išlyginti tik aiškūs intonacijos ženklų nevienodumai“ (Girdenis 1996, 8). Šiame tyrime remtasi rankraš-

tiniais tekstais, nes tuo metu tirkšliškių tekstai dar nebuvo išleisti, o Alsėdžių ir Endriejavo apskritai liko nespausdinti.

Pabaigoje reikėtų pasakyti, kad A. Girdenio transkribuoti tekstai turi labai didelę vertę visais natūralios kalbos tyrinėjimo aspektais, taip pat ir intonaciniu požiūriu. Remiantis šia medžiaga intonaciją galima tyrinėti pagal tekstų tipus, jų pobūdį, analizuoti teksto vienetų intonacinę struktūrą.

Išvados

Ištyrus A. Girdenio transkribuotų Alsėdžių, Endriejavo ir Tirkšlių tekstų intonacijos žymėjimą, nustatyta:

- Visos sakininės kalbos frazės (sakiniai) suskirstytos į sintagmas – savarakiškus intonacinius vienetus, vienas nuo kito skiriamus ribinėmis (/) ir neribinėmis (//) pauzėmis. Kiekvienoje sintagmoje žymimas žodis, tariamas su išskirtine intonacija, labiau akcentuojamas (jis vadinamas intonaciniu sintagmos centru). Retais atvejais pasitaiko sintagmų, kuriose intonacijos ženklu pažymėti du žodžiai, taip pat sintagmų, neturinčių nei vieno intonacijos ženklo.
- Intonacijos ženklais (↑, ↓) pažymėta 43,3 proc. visų žodžių pavartojimų. Suskirsčius juos kalbos dalimis paaiškėjo, kad intonuotų kalbos dalių skaičius tekste tiesiog proporcingas vartojimo dažniui: veiksmažodžių ir daiktavardžių – dažniausių kalbos dalių – ir intonuotų randama dažniausiai, o jaustukų ir ištiktukų – retųjų žodžių klasių – lyginamasis svoris tarp intonaciškai akcentuotų kalbos dalių mažiausias. Išimtį čia sudaro tik jungtukas ir dalelytė, kurie, nepaisant palyginti dažno vartojimo, intonuojami gana retai. Tačiau ne visada dažniau intonaciškai pabrėžiama ta kalbos dalis, kuri tekste dažnesnė, atvirkščiai – intonacija ryškina tai, kas, apskritai imant, reta. Taigi dažniausiai intonuojamas ištiktukas (72,2 proc. visų ištiktukų), rečiau daiktavardis (68,8 proc.), būdvardis (65,3 proc.), skaitvardis (60,8 proc.), veiksmažodis (55,0 proc.), jaustukas (53,9 proc.). Retai intonuojamų kalbos dalių grupę sudaro tarnybinės kalbos dalys ir įvardis.
- Kadencijos (krantinčios intonacijos) pozicijoje vartojama 41,87 proc. visų intonuotų žodžių, o antikadencijos (kylančios intonacijos) – 58,13 proc. Retesnį kadencinių žodžių vartojimą galėjo nulemti pagrindinė kadencijos funkcija – paryškinti remą, t. y. svarbiausią, aktualiausią informaciją, paprastai tenkančią vienam kuriam nors žodžiui frazėje. Kadencinį žodį gali lydėti viena arba kelios teminės sintagmos, tariamos su kylančia intonacija.
- Kadencija ne visada sietina su rema, o antikadencija – su tema. Rasta pavyzdžių, kai kadencija atlieka gramatinę funkciją – žymi frazės pabaigą. Antikadencinėms sintagmoms dažnai būdingas pasakymo organizuojama-

sis vaidmuo – skirstyti frazę mažesniais prasminiais vienetais, rodyti jos nebaigtumą (pvz., vienuarūšės sakinio dalys, reiškiančios remą, tariamos su kylančia intonacija ir tik paskutinis žodis – su krintančia).

- Transkribuotų šiaurės žemaičių tekstų intonacija iš esmės atitinka bendruosius kalbos intonavimo principus, tačiau pasitaikė atvejų, akivaizdžiai rodančių, kad intonacija yra individualus dalykas, priklausantis nuo adresanto intencijų, charakterio, gebėjimo reikšti mintis. Tą puikiai rodo frazeologiniai pasakymai – tos pačios žodinės sudėties ir kalbinės aplinkos sintagmos skirtingų kalbėtojų gali būti intonuojamos skirtingai.

INTONATION MARKING IN TEXTS TRANSCRIBED BY ALEKSAS GIRDENIS

Summary

The paper reports on research into intonation of the Lithuanian spoken language (the North Samogitian dialect). The linguistic analysis is based on texts from three different North Samogitian areas (Endriejavas, Alsėdžiai and Tirkšliai neighbourhoods), which were recorded employing the phonetic transcription modified by Girdenis. Girdenis complemented the traditional Copenhagen scheme of phonetic transcription and transliteration by adding intonation marks to denote the central word of every syntagma and by recording all sound variations which are discernable by ear and can be marked by a graphic sign.

The research focused on quantitative and qualitative analysis of parts of speech marked by intonation marks. The analysis revealed that 43.3 per cent of all words used in the analyzed North Samogitian texts are intoned. Most frequently these are nominative or emotive expressive parts of speech, which perform the role of informative text elements (all of them, with the exception of adverb, are intoned in more than 50 per cent of cases). Other parts of speech are intoned less frequently and only sporadically receive stress in syntagma.

The central word of the syntagma can be pronounced with a rising (↑) or falling (↓) intonation. Statistical analysis shows that 41.87 per cent of all intoned words are used with a falling intonation, whereas 58.13 per cent have a rising intonation. These results may be accounted for by one of the main functions of falling intonation, which is to focus on the rheme, i.e. the most important, the most relevant piece of information usually carried by a certain word in a phrase. Such a word can be followed by one or several thematized syntagmata pronounced with a rising intonation. If the rheme comprises several words, only the last word is pronounced with a falling intonation, whereas the other words have a rising intonation.

The analysis of the North Samogitian spoken language intonation suggests that it essentially complies with the intonation principles of Standard Lithuanian (theme/rheme distinction, grammatical intonation); however, it also displays individual features as syntagmata of the same composition can be used with different intonation patterns by different speakers.

ŠALTINIAI

Rankraštiniai tarmių tekstai:

Alsėdžiai. T. 16, 1972–1974, p. 138–446.

Endriejavas. T. 5, 1974, p. 91–413.

Tirkšliai. T. 1, 1972, p. 313–725.

LITERATŪRA

Daneš František 1957, *Intonace a věta ve spisovni češtině*, Praha: Nakl. Československé Akademie Věd.

Gaivenis Kazimieras, Stasys Keinys 1990, *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa.

Girdenis Aleksas 1996, *Taip šneka tirkšliškiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Girdenis Aleksas 1999, Intonacija, in Vytautas Ambrazas et al., *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 259–260.

Griškevičienė Mirga, Zofija Milda Petrauskienė, Zita Barabanovaitė (red.), 1994, *Aleksas Girdenis: bibliografinė rodyklė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kundrotas Gintautas 2004, Lietuvių kalbos intonacija: teorija ir praktika, *Žmogus ir žodis* 1, 13–19.

Linkevičienė Nijolė 1993, *Šiaurės žemaičių morfologijos statistinė struktūra ir jos santykis su intonacija*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Pabrėža Juozas 1984, Kirčio atitraukimo ir sakinio intonacijos ryšys šiaurės žemaičių tarmėse, *Kalbotyra* 35 (1), 61–71.

Цеплитис Лаймдот [Кришьянович] 1974, *Анализ речевой интонации*, Рига: Зинатне.

Nijolė LINKEVIČIENĖ

Lietuvių kalbos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[nijole.linkeviciene@flf.vu.lt]